

Ad fontes!

Олесь Федорук

ЕПІГРАФИ В КУЛІШЕВОМУ РОМАНІ “ЧОРНА РАДА” (ТЕКСТОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ)¹

3

Як Куліш працював над епіграфами, як змінювалася його думка в компонуванні цих текстів після розділу 9 (або 8 остаточної редакції) простежити неможливо, позаяк *рукопис Д* – основне джерело відомостей про епіграфи в романі періоду заслання – на цьому уривається. Попри те належить проаналізувати й решту епіграфів, відомих із *рукопису Е* та публікації, зіставивши їх із текстом українського роману як автокоментар до нього. Ідеться про епіграфи до розділів 9–18 фінального тексту, або всю частину 2 відповідно до структурного поділу роману в тій його редакції, що було створено в Тулі і зафіксовано в *рукопису Д*.

За винятком розділу 9 і 18, події в другій частині розгортаються в Ніжині. Автор поступово підводить читача до кульмінаційного моменту цілого твору – зображення “чорної ради”, її перебігу та наслідків. На самій “чорній раді” домінує розбурхана стихія: руйнується Гетьманщина, що її започаткував Хмельницький, суспільний порядок, заснований на праві, старий порядок, у якому культивується честь, лицарство, високі моральні засади, успадковані від прадідів, і на зміну цьому приходять новий устрій – анархія, несита жадоба, грабунки, безчестя. Епіграфи тут чи не найбільше виявляють позицію автора, його ставлення – аж ніяк не абстраговане, не відсторонене – до подій у романі, його бачення “судного дня”, коли вирішувалася доля України (пор. далі епіграф до розділу 16), і тої безодні, куди країна провалювалася. Функція епіграфів у другій частині суттєво відрізняється від першої: тут вони не так нюансують сенси (хоча до окремих розділів вони є також посутньою інтерпретацією/доповненням), як приголомшують своїм звучанням. Епіграфи тут як фінальні акорди драматичної симфонії, як грубі пастозні мазки, що через них відбувається сприйняття цілого твору. Найбільшою мірою це стосується цитат із Шевченкового послання “І мертвим, і живим...”, їх автор виносить в епіграфи до розділів 12, 14 і 16. Наприклад, епіграф до розділу 12:

Тільки я, мов окаянный,
І день, і ніч плачу
На розпуттях велелюдних –
І ніхто не бачить;

І не бачить, і не знає,
Оглухли, не чують,
Кайданами міняються,
Правдою торгують [8, 229; 11, 149].

Або до розділу 14, де автор змалював перебіг “чорної ради”:

Я ридая, як згадаю
Діла незабуті
Наших предків... тяжкі діла!¹
Якби їх забути,

Я оддав би веселого
Віку половину...
Оттака-то наша слава,
Слава України! [8, 274; 11, 178]

¹ Закінчення. Початок розвідки див.: Слово і Час. – № 9 – С. 56–64; № 10 – С. 13–25.

Або епіграф до розділу 16:

Настане суд, заговорять
І Дніпро, і гори,
І потече сторіками
Кров у синє море
Дітей ваших, і не буде
Кому помагати;

Одцурається брат брата
І дитини мати;
І дим хмарою заступить
Сонце перед вами,
І навіки проклянетесь
Своїми синами! [8, 317; 11, 205]

У цьому розділі (16) головну роль відіграє новоспечений гетьман Брюховецький, і тут справді відбувається суд над запорожцем Олексом Сенчилом (ім'я персонажа Куліш запозичив у свого знайомого та доволі близького приятеля Шевченка, учителя малювання Олексі Сенчила-Стефановського). Цей суд, утім, різьче контрастує із судом над Кирилом Туром: за менший злочин Тура карають буками, натомість Сенчила гетьман виправдовує. “Щоб ти на Страшний Суд не встав” [12, 379], – це прокляття розгніваних січових дідів, адресоване Брюховецькому, якоюсь мірою теж відлунює в епіграфі до російського тексту.

Не знати, коли Куліш вирішив винести в епіграфі рядки із Шевченкового послання. Зі спогадів Куліша відомо, як він високо оцінив цей твір Шевченка, коли вперше почув із уст поета на зламі 1846 – 1847 рр. В “Історичному оповіданні” Куліш, навівши цитату з послання (“Заговорить / І Дніпро, і гори ~ І дитини мати”), яка є в епіграфі, назвав поетичні візії Шевченка “ієремієвським пророкуванням” [10, 39]. На час публікації роману послання було відоме лише у списках; щонайменше два з них зробив собі Куліш (див.: [27, 737–739]). Уперше вірш було надруковано 1859 р. в Лейпцигу в збірнику “Новые стихотворения Пушкина и Шавченки”. Існує аргументована думка, що Куліш виступив ініціатором цієї публікації, надавши для неї тексти [1; 17].

У першодруку роману через цензурні обмеження Куліш приховав авторство цитат, винесених в епіграфі, означивши лише, що це “Аноним” (аналогічно до того, як приховав авторство Мазепи в епіграфі до розділу 4). І щойно в перевиданні роману 1860 р. письменник навів прізвище Шевченка як автора цитованих рядків.

Епіграфи до низки розділів – 9, 12, 13, 14, 16 – можна було б без істотної шкоди для тексту взаємно замінити, і на новому місці вони по-своєму були б теж доречні. Це свідчить не так про універсальність їх стосовно тексту, як про те, що сам текст продиктував авторові потребу через епіграфи взяти високі реєстри національного звучання, що однаково були затребувані в різних місцях другої частини роману. Прикметним тут видається епіграф до розділу 9, де переплетено низку взаємопов'язаних сюжетних ліній, і не останньою з них є та, що Леся нарешті покохала Петра. Як автор приділяє увагу почуттям Лесі й Петра в попередніх розділах, акцентуючи на них за допомогою епіграфів, так навпаки ці почуття в очікуванні суспільної бурі, що невдовзі гряде, автор уже відкладає на задній план. І відповідно не вони, тобто не кохання Лесі й Петра, не їхні почуття, а саме майбутній катаклізм у країні є предметом авторської уваги або радше авторського вболівання, яке передається в такому епіграфі:

Ой не жалкуйте, славні запорожці,
На московських генералів;
Ой жалкуйте ж ви, славні запорожці,
На превражих своїх панів;

Ой що наші² пани, єретичні сини,
Да не добре зробили,
Що степ добрий, край веселий
Да й занапали!

Народная песня [8, 167; 11, 109].

Це рядки з народної пісні, яку опосередковано пов'язують зі зруйнуванням Запорозької Січі. Один з її варіантів починається словами “Ой москалю, ой москалю / Ой що так худо робиш? / А що наше славне Запорожжя / Усе у кінце

переводиш” (його записано в Катирлезі), а далі за текстом наведена цитата (з відмінностями) [5, 47–48]. Інший варіант (що починається рядками: “Ой ти москалю, єретичний сину! Ой що ти за зле робиш / Ой все військо славне Запорозьке у кінець переводиш!”) подає Микола Костомаров у монографії про історичне значення народної пісні [6, 930]. Епіграфом мовби проводиться паралель між знищенням Січі – запорозької твердині, “серця українського”, як мовиться в тексті роману, – та зруйнуванням державницького ладу, про який мріяли Сомко та Шрам, і на заваді якого стали ті ж запорожці, інструментовані панами на кшталт Гвинтовки. Це прочитується зі сторінок роману під оглядом епіграфного “вступу” до розділу 9.

І нарешті ще один “універсальний” епіграф – до розділу 13: “Тим-то й сталась по всьому світу, / Страшенная козацькая сила...” (у редакції 1845 року це епіграф до розділу 1) [8, 256; 11, 166].

Епіграфи до розділів 10, 11, 15, 17, 18, навпаки, прив’язано до тексту “своїх” структурних компонентів.

У розділі 10 подорожні прибули в дім Гвинтовки. Автор зосереджується на новому персонажі, який збагачує образну палітру. Гвинтовка – це виразник тої старшини, що зрадила Сомка задля особистої вигоди і стала на бік Брюховецького. Письменник тонко зображує дворушництво Гвинтовки. Панські порядки, заведені в його домі, підкреслюють його вдачу і створюють різкий контраст демократизмові Череваня, а безпринципність і прагнення до наживи будь-якою ціною – аскетизмові Шрама та його уявленням про честь і славу. Світ чоловічих образів із їхнім котражуром у цьому розділі виписано в поєднанні зі світом жіночих образів. Тут Куліш уводить іще один персонаж – польську княгиню, дружину Гвинтовки. У ранніх редакціях жіночим образам автор відводить набагато більше уваги, ніж в остаточному тексті: княгиня має доньку Меланію, її наділено біограмою, почуття сильніше акцентовано, княгиня з донькою спілкуються з Череванихою та Лесею тощо. Усе це усунено з остаточного тексту, де письменник зосередився на тому, щоб через образ княгині – украй схематизований – увиразнити образ Гвинтовки, передати негативні риси його вдачі, викликати в читача відповідні емоції. Для цього розділу Куліш обрав епіграфом такий вислів:

А жены шляхетскіи стали женами козацкими.
Летопись Самовидца [8, 189; 11, 123]

Фразу, винесену в епіграф, у літопису наведено в контексті кардинальних етнічних змін, що відбулися в українському суспільстві за часів Хмельниччини: “И так на Украинѣ жадного жида не зостало, а жони шляхетскіе зостали жонами козацкими” [13, 11]. Вислів з епіграфа Куліш цитує також у листі до Костомарова від 10 грудня 1845 р., у якому йдеться про близьке завершення “Черной рады” [9, 62]. З огляду на те, що структурно розділ зберігав свою цілісність упродовж усього часу опрацювання тексту, можна не сумніватися, що епіграф існував від самого початку створення роману: по-афористичному місткий і влучний, він не просто пов’язаний із текстом – сам текст є його розгорнутим продовженням.

Епіграф до розділу 11, де йдеться про те, що Петро випадково зустрівся під Ніжином із Кирилом Туром і побував у гостях в його матері, так само мотивований і щільно прилягає до тексту:

– Здоров, здоров, пане Саво!
Як ся собі маєш?
Добрих гостей собі маєш –
Чим їх привітаєш?

– Ой дав би вам меду і пива –
Не схочете пити.
Ой ви ж мене молодого
Хочете згубити!

Народная песня [8, 215; 11, 140]

Як і переважна більшість епіграфів у романі, цей епіграф має ускладнений зміст: у вужчому сенсі процитовані рядки екстрапольовано на текст розділу: обидва вони – епіграф та “його” розділ – перебувають у діалозі. І в ширшому сенсі треба взяти до уваги контекст пісні, з якої рядки запозичено – “Подвиги Сави Чалого”.

Пісня з’явилася у двох збірниках, які уклав Максимович [14, 35; 24, 93], але Куліш також був обізнаний з її публікацією в “Запорожской старине” Срезневського (тут є деякі текстульні відмінності; як заявив Срезневський, у публікації він сконтамінував чотири варіанти цієї пісні) [4, 68–69.]. Її Куліш виписав у збірник народних пісень (тут: “Що з далека гостей маєш” замість “Добрих гостей собі маєш”, “Не хочете пити” замість “Не схочете пити”), який підготував у першій половині 1840-х років, пославшись на книгу Максимовича 1834 року [2, 480–482 зв.]. У збірнику пісень, який підготував Костомаров, надруковано варіант без чотирьох останніх рядків [15, 197–198]. Варто також відзначити, що цитату з пісні Куліш подав і в листі до Петра Чуйкевича, написаному 31 березня (12 квітня) 1847 р. з Варшави, за кілька днів перед арештом [див.: 9, 171]. З огляду на добру обізнаність письменника з піснею, а також виразну пов’язаність епіграфа з текстом розділу, можна вважати, що епіграф був наявний і в первісній редакції роману.

Епіграф прогнозує кульмінаційну сцену розділу: приходить батько Пугач і забирає Тура на запорозький суд. В епіграфі автор зробив непозначену купюру. Після слів “Чим їх привітаєш?” у тексті, опублікованому Максимовичем, є ще такі рядки: “Ой чи медом, ой чи вином, / Ой чи горілкою? / Попрощайся з своїм сином / З своєю жінкою”¹. Звичайно, поінформований читач, який знав пісню, через випущені рядки побачив цей додатковий зв’язок епіграфа з текстом. Чому автор їх пропустив, адже наступний рядок, після купюри – “Ой дав би вам меду і пива” – безпосередньо апелює до пропущеного тексту? Мабуть, тому що змістова виразність епіграфа з наявною купюрою послаблюється неістотно – маємо дві тези, які повністю узгоджуються зі змістом розділу: до Сави (Тура) приходять гості (Пугач), і вони хочуть Саву згубити. А водночас пропущені рядки містять недоречну для тексту роману, якщо мати на увазі запорожця Кирила Тура, згадку про дружину й сина Сави.

Контекст цілої пісні також виявляє пов’язаність цитати з романним сюжетом, і не тільки з цим розділом, а і з попередніми та наступним. Козаки карають Саву за зраду, Тура теж карають за зраду, проте іншого ґатунку – супроти запорозького братства та його звичаїв. І, властиво, ширший контекст, а не цитовані рядки епіграфа, це доводять.

Увівши епіграф із пісні про Саву Чалого до розділу 11, письменник, без сумніву, мав на увазі і драму Костомарова “Сава Чалий”, написану за мотивами пісні. Куліш інкорпорував у “Чорну раду” цитату з цього твору, пославшись на нього на початку розділу 16, де йдеться про бенкет у Ніжині за участі Брюховецького:

У ту-бо нещасливу годину справді так лучилось, як мовив Галка: “Де кричать, а де співають; де кров іллють, а де горілку п’ють” [12, 369].

Цитату взято з контексту, де морально знівечене, зубожіле, пригноблене “панамі” покоління нинішніх українців протиставляється славним дідам, мовляв, тепер навіть гуляти не вміють так, як колись. Сава – а це його мова – кидає такі гнівні інвективи товариству:

¹ Тут цитата за публікацією 1827 р. У публікації 1834 р. замість “вином” – “пивом”, “З своєю жінкою” – “І своєю жінкою”.

Хто веселитиметься, дивлючися на то, що там послідню худобу у людей забирають, дітей від матерей однімають, у православні церкви не пушають, сповідатися та причащатися не велять... скоро із християн перевернуться на нехристей, – а тут думки й гадки об тім нема! Мов не одної матері діти! Панове братці: гуляли й діди наші, та й вороги від них трусилися. А у нас... Де кричать, а де співають; де кров іллють, а де горілку п'ють! Аби мені гаразд, а об других нема заходу! Не таке нам пиво пити подобає, коли наша Україна погибає! [3, 13–14]

Наведена Кулішем цитата з Костомарової драми була цілком доречною не тільки для характеристики того дійства, у якому брав участь Брюховецький, а й натякала на саму інвективу, її апофеозом є останні слова, що не “пиво пити подобає, коли Україна погибає!”. Властиво, уся діяльність Шрама й Сомка на сторінках роману здійснювалася задля добра країни – і в це поняття Куліш вкладав модерний зміст. У романі трапляються дослівні текстуальні збіги, що відсилають нас до п'єси Костомарова: “Чи молитесь, чи Божу службу служить, – одно в його на думці: що ось погибне Україна од сього недруга отчизного і похлібці лядського” (йдеться про Шрама); “Що вам битись за мою голову, коли погибає Україна!” (слова Сомка). Ці збіги, може, не варто трактувати як запозичення, однак не можна не відзначити, що висловлені в обох творах думки напрочуд подібні.

Цікаво, що введена в український роман алюзія до Костомарового “Сави Чалого” відсутня в російському романі – зв'язок цих текстів тут виявляється лише через епіграф, і через епіграф вони творять діалог. Цитата з поеми вже є в первісному українському тексті [19, 140 зв.] з тою поправкою, що в ньому Куліш наголошує на своїх близьких узаєминах з істориком: замість “як мовив Галка” тут “як мовляв мій приятель Галка”.

Розділ 11 за змістом тісно пов'язаний із наступним розділом, де зображено січовий суд і покарання Тура буками. Що це є своєрідний диптих у структурі роману, промовисто свідчить факт авторської волі: обидва розділи Куліш уперше надрукував у “Москвитянині” 1846 р. як цілісне оповідання – два розділи в одному уривку. І якщо розглядати цей розділ у парі з наступним, так само й епіграф до розділу 11 теж певною мірою поширюється на розділ 12. Отже, маємо злочин і відплату, що в цілому відповідає текстові роману. Розділ 12, утім, має і свій епіграф із циклу “єреміївських пророкувань” Шевченка, про що я вже писав, – “Тільки я, мов окаянний, / І день, і ніч плачу...”. Зв'язок цього епіграфа – рядки з послання “І мертвим, і живим...” – зі “своїм” розділом радше емоційний, асоціативний, аніж предметно-текстуальний. Проте й тут вбачається натяк автора на розвиток романної дії: у розділі вперше з'являється Брюховецький, який постає перед читачем очима Петра Шраменка-протагоніста, і саме Брюховецького з його оточенням та небезпеки внутрішнього розбрату, яку вони несуть, стосуються рядки епіграфа. У цих рядках виразно проглядається авторська позиція, подана від першої особи: у контексті роману то позиція вже не Шевченка, а Куліша, який повністю з нею солідаризується.

Виразним автокоментарем до розділу 15 є такий епіграф із народної пісні (її назву встановити не пощастило):

Ой ідуть наші запорожці,
Аж риплять сап'янці....
Да лежать, лежать пани в
кармазинах
По два й по три в ямці,
Ой як крикнуть полковники
На сотників грізно:

– Ой не тратьте, вражі сини,
Козацького війська!
– Ой раді б ми не тратити –
Не можна спинити:
Наважились, вражі сини
Й ноги не пустити.

Народная песня [8, 303; 11, 196]

Описи розбою, який на сторінках роману вчинили запорожці відразу після “чорної ради” і який було спрямовано на старшину, що підтримала Сомка, і на панство (з проходженням цих сцен через цензуру автор мав деякий клопіт), – епіграф на цьому наголошує – перегукуються з відповідним описом “Літопису Самовидця”:

<...> полковников много козаков значных чернь позабивала, которое забойство три дни тривало. Хочай якого значного козака забили или человекъка, то тое в жарт повернено. А старшина козаки значные, як змогучи, крылися, где хто могл, жупаны кармазиновые на сермяги миняли. И так тое забойство третого дня почало ускромлятися и заказ стал, жебы юже правом доходил, хто на кого якую кривду мѣет. Тих зась полковников, которые у замку нѣжинском зоставали у вязенню, усе пожаковали, и в домах мало що зостало [13, 41].

Виразною алюзією до цитованого фрагмента є такий пасаж у романі:

Інші значні люде, старшина й шляхта, поскидавши кармазини, повдягались у сямряги і між прбстим людом додому піхбм пробірались [12, 359].

Мародерство, до якого вдалися запорожці, більше пасувало гайдамакам, а не регулярному війську: письменник мовби проводить внутрішню паралель цього погрому, вчиненого після “чорної ради”, з майбутньою недиференційованою різаниною гайдамаків часів Коліївщини, – саме такою її зображено в польських хроніках. У романі, втім, не про етнічні чистки йдеться, притаманні гайдамацькому повстанню, а акцентовано на внутрішньонаціональному конфлікті, що виплеснувся в брутальну різанину. Ось як змальовує автор ту вакханалію, яку влаштувала “військова голота з запорожцями”:

Як почала по двбрах поратись військова голота з запорожцями, то рад був інший, що з душею з міста вихопивсь. Інший же вихопивсь, а другий там і голову положив, обороняючи свою худобу й сѣм'ю; а дочок шляхетських і старшинських козаки собі за жінок силою інших похапали.

Кому ж пощастило улизнути за царину, тії, як од собак, мусили од запорозької голоти одбиватись. Отсе їде знáчний чоловік у кованому возі да й шаблю держить голу або рушницю при плечі. Слуги їдуть кінно округ воза. А за ним низовці, охляп на міщанських конях, женуться, як шуляки. Хоть стреляй, хоть рубай, лізуть наче скажені. Боронить, боронить пана з сѣм'єю челядь, да як зваляють одного, другого запорожці з коня, так хто оставсь – урозтіч! А вони, окаяннії, коней зупиняють, у колесах спиці рубають, вози перевертають, панів із кармазину і з саети обдирають. По полю не один віз з покаліченими кінями валяється, не одна вдова плаче по мужові, не один бідаха, коняючи в крові, тужить, що не поліг під Берестечком. А там скрізь порозламувані скрині; одежа лежить розкидана, кривава, пороздирана; пух із перин, наче сніг, летить по вітру: усуди розбишаки шукали грошей, усе пороли, розбивали, розкидали [12, 357–358].

“Чорна рада” відбулася – Рубікон перейдено. Наближається розв’язка. Сцени грабунків змінюються кількома сценами за участі Брюховецького в розділі 16, де письменник бере в епіграф іще одну шевченківську цитату. Щоб досягнути найвищої міри драматизму автор наводить слова: “Настане суд, заговорять / І Дніпро, і гори...” – останні з циклу “єреміївських пророкувань” як остання печать перед Апокаліпсисом.

Наступний розділ 17 присвячено Сомкові, якого Тур намагається визволити із в’язниці, проте Сомко знову проявляє вроджену шляхетність і відмовляється, бо, зокрема, не хоче розпочинати боротьбу за владу, яка призвела б до міжусобних воєн. Причина особливо вагома, якщо звернутися до тексту цілого роману: проблема єдності повсякчас турбує автора – він її наголошує і через епіграфи (“Тим і сталась по всьому світу страшенная козацькая сила, / Що у вас, панове молодці, була воля й дума єдина”, “Зжалься, Боже України, / Що

не вкупі має сини!”), і не раз словами Шрама або того ж Сомка. Для цього розділу Куліш обрав ліричний пісенний епіграф, мінорна тональність якого звучала в унісон із нерадісною картиною ув'язнення Сомка:

А в неділю рано	Ой на ноги диби,
Ся славонька стала:	На руки скрипиці...
Взяли, взяли козаченька,	Визволь, Боже, козаченька
Забили в кайдани, –	З темної темниці!

Народная песня [8, 332; 11, 215]

“Возьміть його, братчики, та залийте в кайдани!” – наказує Брюховецький схопити Сомка [12, 346]. Саме в “темниці” перебуває Сомко: “Одним залізом за попереk його взято і до стіни ланцюгом приковано, а другі кайдани на ногах замкнуті. У старій подраній сірячині, без пояса і без сап'янців” [12, 394].

Наведені рядки з епіграфа – це завершальні в народній пісні “А вродився сіромаха, вродився і вдався...”, відомої, зокрема, із запису Опанаса Марковича в Канівському повіті [26, 310].

Останній розділ підсумковий. І епіграф тут відповідний, узятий із народної думи “Про Івана Коновченка” (кінцеві рядки) [24, 57].

Полягла козацька молодецька голова,
Як од вітру на степу трава;
Слава не вмре, не поляже –
Рицарство козацьке всякому розкаже.

Народная дума [8, 348; 11, 225]

Шрама і Сомка страчено, проте слава їхня “не вмре” – про неї “рицарство козацьке всякому розкаже”: вона ширитиметься світом, про неї складатимуть пісні та легенди, вона збуджує нащадків, надихає їх на героїчні вчинки. Саме це хоче сказати автор через епіграф. “Про славу думає лицарь, а не про те, щоб ціла була голова на плечах. Не сьогодні, дак завтра поляже вона, як од вітру на степу трава; а слава ніколи не вмре, не поляже, лицарство козацьке всякому розкаже!” [12, 160–161] – слова Кирила Тура, промовлені в середині роману, ніби пророкують розв'язку, а водночас є стрижневими в уявленні тих героїв роману, які уособлюють, за словами автора, “добро” (див. передмову Куліша до російської версії роману [25, 266]).

Під оглядом цього епіграфа зовсім інакше треба розуміти й висновок Віктора Петрова, мовляв, “Шевченковому ентузіастичному: “Козацька слава не вмре, не поляже”, Куліш протиставляє скептичний сумнів “Химера” [16, 404]. Насправді протиставлення тут немає, принаймні воно далеко не таке однозначне, як його трактує дослідник.

Раніше цитовані рядки письменник навів у романі “Михайло Чарнышенко...” з таким промовистим коментарем, що стосувався головного героя: “Самая смерть на поле чести казалась ему восхитительною. Он с восторгом повторял окончательный куплет одной из древних героических песен Малороссии” [7, 29].

Попри трагічний для Шрама і Сомка, та й почасти для українського суспільства, як воно зображене в романі, фінал розв'язка є оптимістичною, що й передає епіграф. Вона є щасливою не тільки для Лесі і Петра, які нарешті возз'єдналися, у ширшому плані обоє вони є символами нового життя, що постає на румовищах старого. Так само розумів і автор, який писав Костомарову: роман закінчується не тільки тим, “що пало в смутні руїни”, а й тим, “що знову прийнялось й зацвіло, мов квітки на зруйнованім старосвітському мурі” [9, 112–113].

Епіграф до останнього розділу узгоджується і водночас стоїть контрапунктом до першого розділу. Обидва ці епіграфи обрамлюють увесь текст, створюють

циклічний рух, основний мотив якого – “козацька [читай – українська] слава”. В останньому розділі – “Слава не вмере, не поляже – / Рицарство козацьке всякому розкаже”, у першому – “Пропаде, мов порошина з дула, та козацька слава / Що по всьому світу дивом стала...”. Відтак те, що на початку твору ще було невиразно означено: “пропаде <...> козацька слава”, наприкінці зазвучало на повну силу як бадьора перспектива, закодований заклик сучасникам до праці на полі українознавчих студій: “слава не вмере, не поляже”. У цьому заклиці був увесь Куліш.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Бородин В.* “Новые стихотворения Пушкина и Шевченко”: Біографія книжки // Новые стихотворения Пушкина и Шавченко. Лейпциг: Вольфганг Гергард, 1859. Русская библиотека. Том VIII. – Факсимільне вид. – [Київ, 1990].
2. Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (далі ВР ІЛ). – Ф. 18. – Од. зб. 181.
3. *Галка Иеремия [Костомаров Н.]*. Савва Чальий, драматические сцены на южно-русском языке. – Харьков, 1838.
4. Запорожская старина. – Харьков, 1833. – Часть I. – [Кн. I].
5. *Кондратович Ф.* Задунайская Сечь (по местным воспоминаниям и рассказам) // Киевская старина. – 1883. – Т. V. – № 1.
6. *Костомаров Н.* Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. – С.-Петербург, 1906. – Кн. 8. – Т. XXI: Историческое значение южно-русского народного песенного творчества.
7. *Кулеш П.* Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад: [В 3 частях]. – Киев, 1843. – Часть 1.
8. *Кулиш П.* Повести: В 4 т. – С.-Петербург, 1860. – Т. 1: Черная рада. Хроника 1663 года.
9. *Куліш П.* Повне зібрання творів. Листи. – К., 2005. – Т. I: 1841–1850 / Упоряд., комент. О. Федорук.
10. *Куліш П.* Хуторна поезія. – Львів, 1882.
11. *Кулиш П.* Черная рада: Хроника 1663 года. – Москва, 1857.
12. *Куліш П.* Чорна рада: Хроніка 1663 року. – Санкт-Петербург, 1857
13. Летопись Самовидаца о войнах Богдана Хмельницкого. – Москва, 1846.
14. Малороссийские песни, изданные М. Максимовичем. – Москва, 1827.
15. Малорусский литературный сборник / Издал Д. Мордовцев. – Саратов, 1859.
16. *Петров В.* Пантелеймон Куліш в п'ятдесяті роки: Життя. Ідеологія. Творчість. – Київ, 1929. – Т. 1. – (Збірник Історично-філологічного відділу / ВУАН. – № 88)
17. *Рудницький Яр.* Шевченкіяна на Заході: Перше видання Шевченка на Заході. З нагоди сторіччя. 1859–1959. – Вінніпег, 1959. – (Збірник заходознавства, т. IV (4)).
18. *Рукопис А* – Чорна рада, або Історія нещасливого 1663 року. Із старосвітських рукописов, із древніх козацьких архивов повиймав, зложив і написанію предав П. Куліш // Чернігівський обласний історичний музей ім. В. В. Тарновського (далі – ЧІМ). – Інв. № Ад $\frac{225-32/2}{1933}$.
19. *Рукопис Б* – Чорна рада, або Нещаслива старосвіщина. Написав П. Куліш, року Божого 1846 // ВР ІЛ. – Ф. 18. – Од. зб. 31 [при посиланні зазначаю аркуші, запагіновані внизу сторінки].
20. *Рукопис В* – *Куліш П.* Чорна рада, або Нещаслива старосвіщина // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. I. – Од. зб. 28533.
21. *Рукопис Г* – Чорна рада. Зложив Куліш, року Божого 1846 // ЧІМ. – Інв. № Ад $\frac{225-32/1}{1933}$.
22. *Рукопис Д* – Черная рада, или Малороссия в 1663 году. Исторический роман П. Кулеша // ІР НБУВ. – Ф. I. – Од. зб. 28534 [літеру Г пропускаю задля зручнішого візуального розрізнення рукописних редакцій].
23. *Рукопис Е* – *Куліш П.* Черная рада: Хроника 1663 года // Науково-дослідний відділ рукописів Російської державної бібліотеки. – Ф. 139. – Карт. 7. – Од. зб. 8; 9.
24. Украинские народные песни, изданные Михаилом Максимовичем. – Москва, 1834. – Часть 1.
25. *Федорук О.* Нездійснена передмова Куліша до роману “Чорна рада” // Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія. – Київ, 2016. – Т. X.
26. Фольклорні записи Марка Вовчка та Опанаса Марковича, атрибуція автографів / Упоряд., передм. і приміт. О. І. Дея. – Київ, 1983.
27. *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: У 12 т. – Київ, 2001. – Т. 1.

Отримано 21 червня 2018 р.

м. Київ